

АЛЕКСАНДАР С. ВЕЉКОВИЋ

ГРАДОВИ — ЦЕНТРИ РАЗВОЈА У МРЕЖИ НАСЕЉА СРЕДИШЊЕ СРБИЈЕ

У мрежи насеља, развијеној на одређеном геопростору, град има двојаку улогу. Он се испољава:

— прво, као центар у просторној организацији два система веза: производње, размене и потрошње роба и услуга, са једне стране, и организације живота и рада становништва у мрежи околних насеља, са друге стране,

— друго, као центар у коме су концентрисане делатности, које имају својства полова развоја, те се такав град испољава и као фактор покретања и усмеравања развоја околних насеља.

У досадашњим радовима из области урбане географије у нашој земљи, првој улози града била је посвећена далеко већа пажња. Другој улози се посвећује већа пажња тек у новије време (7, 8, 9).

Пре пет година извршена је упоредна анализа основних поставки теорија базних делатности и полова развоја, односно географског израза ове друге теорије (7). Систематизоване су теоријске поставке и правилности, које се односе на:

— развој града — основе, фактори, механизам развоја града и етапе у његовом развоју,

— развој околних насеља — облици деловања града као фактора развоја околних насеља и етапе у овом процесу.

У намери да се допринесе скупу сазнања, везаних за овај други аспект проблематике мреже центара, као и да се подстакне рад на методологији истраживања овог процеса, проучавана је мрежа градова на територији средишње Србије¹⁾, као мрежа географских полова развоја. Тежиште истраживачког рада је било стављено на процес формирања мреже центара развоја, на унутрашње факторе њеног развоја, на облике делова-

¹⁾ Под *средишњом Србијом* се подразумева део територије Републике Србије без територија Војводине и Косова и Метохије.

Др Александар Вељковић, научни саветник, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, Београд.

ња центара на околна насеља, на фази у развоју града и околних насеља. При томе је главни циљ био, да се открију правилности у развоју градова на територији средишње Србије у новијем делу послератног периода, као и у њиховом деловању и утицају на развој околних насеља.

У разматрању овог проблема, проучаван је скуп од 52 насеља, која су почетком ове деценије (1981. године) имала обележја града. То су насеља, која су у то време испуњавала следеће услове:

- да су већа од 5.000 становника,
- да имају развијену структуру делатности,
- да се испољавају као центри околног простора и
- да се развијају брже од околних насеља.

Почетком проучаваног периода (1961. година), знатан број од ових урбаних центара (22), по овим критеријумима, није могао бити сврстан у категорију града.

Процес формирања мреже центара и њеног деловања у мрежи осталих насеља је проучен у периоду 1961—1981. година. Истраживање се заснивало на карактеристикама и променама величинске и функцијске структуре ових центара и насеља у њиховој околини. При томе су коришћени подаци пописа становништва, уз примену статистичких, аналитичких и картографских метода (3, 5, 14).

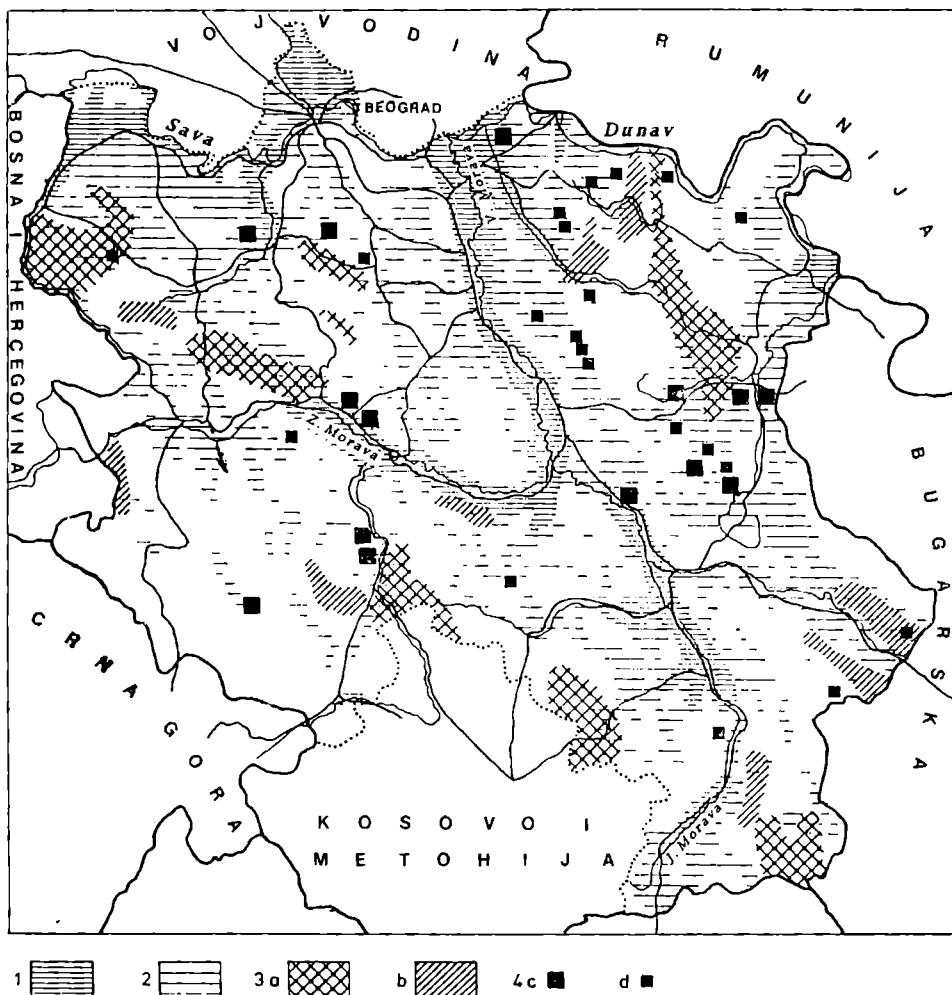
ВЕЛИКЕ ПРОСТОРНЕ ЦЕЛИНЕ ПОВОЉНЕ ЗА РАЗВОЈ ГУШЋЕ МРЕЖЕ ГРАДОВА²⁾

На територији средишње Србије се издвајају четири просторне целине, у којима се налазе бројни потенцијали од значаја за развој производних и других привредних делатности, а које истовремено имају изузетно повољан положај и у оквиру територије средишње Србије и у ширем геопростору. То су (ск. 1):

- београдско подручје са северним делом Колубарског басена и суседним деловима Шумадије;
- простори у долинама Велике, Западне и Јужне Мораве;
- Мачва, са северозападним рудним басеном (знатни делови Подрињско-колубарског региона);
- Тимочки басен.

Београдско подручје има периферан положај у оквиру територије средишње Србије. Са друге стране, београдско подручје има изузетно значајан саобраћајно-географски положај у оквиру југословенског, европског и светског простора. То му даје велике потенцијалне предности за преузимање водеће улоге у повезивању и интеграцији простора средишње Србије у шире географске целине. Ова потенцијална вредност београдског подручја, као и његов контактни положај у односу на доњо-колубарски басен, врло повољни услови за непосредне саобраћајне везе са подручјем северозападне Србије и долинама Велике и Западне Мораве, посредно и са другим деловима територије Србије, уз присутне природне потенцијале за концентрацију становништва и производних активности, представљају изузетну предност за стварање велике агломерације становништва и активности, за повезивање и обједињавање мреже градова, па и мреже насеља на великом простору.

²⁾ Овај део се заснива на резултатима из студије рађене за Просторни план СР Србије (4, 5).

Ск. 1. — Средишња Србија — Услови за насељавање (4; 16, 60—61)

1. зоне најпогодније за гушће насељавање; 2. зоне погодне за гушће насељавање; 3. перспективна подручја руда метала и неметала; а) у експлоатацији, б) истражена; 4. угљеви: ц) лежишта у експлоатацији, д) лежишта и појаве ван експлоатације

Fig. 1. — Serbie centrale — Conditions de peuplement (4; 16, 60—61)

1. zones les plus favorables aux agglomérations à haute densité; 2. zones favorables aux agglomérations à haute densité; 3. domaines avec de riches gisements de minerais de métaux et d'autres minerais: а) en exploitation, б) prospectés; 4. charbons: с) gisements en exploitations, д) gisements hors d'exploitation

Систем долина Велике, Јужне и Западне Мораве сачињава окосницу просторне структуре средишње Србије. Услови за међусобно повезивање у оквиру овог подручја су врло повољни. Ка овој просторној целини су природно усмерена подручја рудних басена јужне Србије и долине Ибра, као и басена Млаве, Нишаве и Топлице.

Положај ове просторне целине између београдског подручја и Тимочког басена — две од укупно четири просторне целине са врло повољним геопотенцијалима за стварање великих агломерација и уопште за гушће насељавање — даје јој велики значај и кључну улогу у повезивању и у интегрисању највећег дела територије средишње Србије. Наиме, сви главни правци веза београдског подручја и источне Србије пресецају долине Велике и Јужне Мораве. Поред тога, ова средишња зона пружа врло повољне природне услове за повезивање са просторима изван Србије (деловима југословенског простора, са другим земљама), и за везе, које се једним делом не би морале остварити или се не би остваривале преко београдског подручја.

Због свега тога, ова средишна зона представља геопростор са изузетно повољним природним условима и саобраћајно-географским положајем за развој сложене привредне структуре, за гушћу насељеност, за развој великих градских центара, који би били окосница за друштвено, економско и функционално-просторну интеграцију најзначајнијих и највећих делова Србије, али и за њено повезивање са ширим просторима.

У остале две велике просторне целине, **Тимочки басен и подручје северозападне Србије** (знатан део Подринско-колубарског региона), налазе се врло сложени и повољни природни извори и услови за развој привредних активности и за развој већих агломерација. Исто тако, обе ове целине пружају врло повољне услове за повезивање са просторима изван средишње Србије. Међутим, и Тимочки басен и северозападно подручје заузимају периферан положај у оквиру територије средишње Србије, па услови за њихову интеграцију са осталим њеним подручјима су мање повољни од оних, које пружају београдско подручје и средишњи делови Србије.

Ове велике просторне целине, са најповољнијим геопотенцијалима и саобраћајно-географским положајем од значаја за стварање гушће и развијеније мреже насеља, основа су за привредно и друштвено повезивање свих делова територије средишње Србије међу собом, као и са другим деловима југословенског и међународног простора. У оквиру њих се издвајају поједини локалитети, који пружају најзначајније геопотенцијале за концентрацију и развој активности, за остваривање унутрашњих и спољашњих привредних и непривредних и интеграционих функција ових најзначајнијих целина у геопросторној структури средишње Србије. То су локалитети, који се налазе на стецишту речних и сувоземних саобраћајних праваца међународног, међурепубличког и унутаррепубличког значаја. Уз остале повољне услове за настајање и развој насеља, такви локалитети у оквиру поменутих великих просторних целина пружају најповољније услове за развој већих и великих градова.

Према степену потенцијалне атрактивности за развој већих и великих градова истичу се следећи локалитети:

— на стецишту посавске са подунавском осовином развоја које су главне окоснице структуре геопростора Југославије и ширих територија (на том локалитету се развила агломерација Београд);

— на стециштима саобраћајних праваца, који повезују велике просторне целине средишње Србије, са овим магистралним осовинама развоја, односно — на стециштима магистралних путних, железничких и речних саобраћајница (на тим местима су се данас развили градови Шабац, Обреновац, Смедерево—Пожаревац—Костолац, Неготин—Прахово);

— на стециштима магистралних путних и железничких саобраћајних праваца, преко којих се остварују, или се на најповољнији начин могу остваривати, унутрашње и спољне функције појединих делова, па и читавог геопростора средишње Србије (на таквим локалитетима су се развили Ниш, као и низ градова средње величине у долинама Западне, Јужне и Велике Мораве, Тимока и Колубаре).

КАРАКТЕРИСТИКЕ РАЗВОЈА МРЕЖЕ ЦЕНТАРА У ПЕРИОДУ 1961—1981.

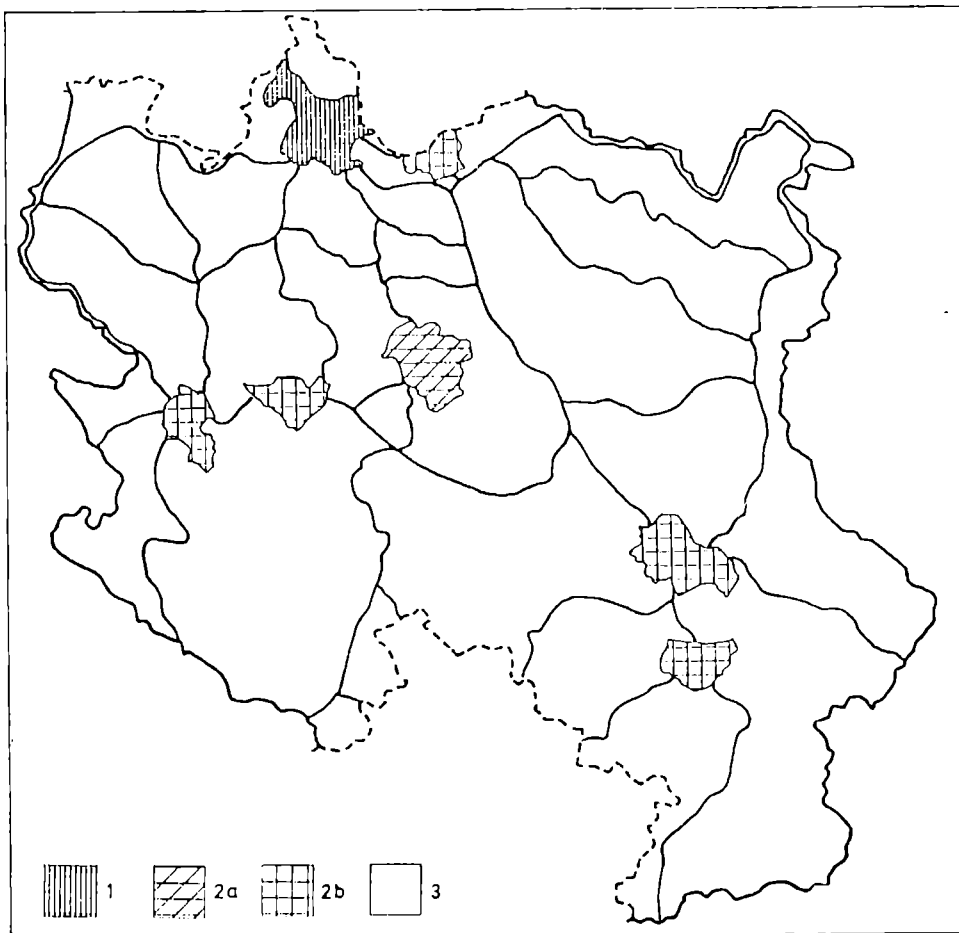
Ниво развијености мреже градова на територији средишње Србије, посебно њене функцијско-просторне структуре, на почетку посматраног периода (1961. година), био је прилично низак. Упркос чињеници — да се на овом простору налазе бројни геофактори од значаја за развој производње, па и осталих сектора привреде. Ту се ради о потенцијалима и компаративним предностима за развој пољопривреде, енергетике, рударства и индустрије, промета, а посебно за насељавање и развој гушће мреже урбаних центара (ск. 1).

У том временском пресеку, на највећем делу територије средишње Србије доминирао је рурални простор, са превагом примарног сектора делатности. Наиме, осим територије градских општина Београда и 6 других општина (ск. 2), сав остали простор средишње Србије су сачињавале територије општина аграрног типа³).

Од укупно посматрана 52 центра, само су 30 имала у то време обележја града, 5 су спадали у групу урбанизованих, а 17 у групу насеља мешовитог типа. Београд је у то време имао око 660 000 становника, Ниш и Крагујевац 50 000—82 000 становника, а 10 градова 20 000 — 35 000 становника; чак 17 центара имало је мање од 5 000 становника.

Значај ових центара у просторно-функцијској структури средишње Србије био је прилично низак. У ова 52 центра је у то време живело само 28,2% од укупног становништва уже Србије, али и 60% од укупног активног становништва у сектору секундарних делатности и 69—75% у секторима терцијарних и кварталних делатности (таб. 1). Ова релативно ретка и не много развијена мрежа градова, била је окосница развоја насеља на територији средишње Србије у наредних 20 година. Дошло је до убрзаног развоја постојеће мреже градова и прерастања бројних малих центара мешовитог или урбанизованог типа у градове (ск. 4).

³ Издвајање типова општина је извршено по модификованом методу Н. Фергеа (14 и 5), на основу података о структури активног становништва, исказаној на основу процентуалног учешћа активног становништва у примарним, секундарним и терцијарним са кварталним делатностима (видети шему на ск. 4 овог рада).

Ск. 2. — Средишња Србија — Типови општина према структури делатности у 1961. години (14)

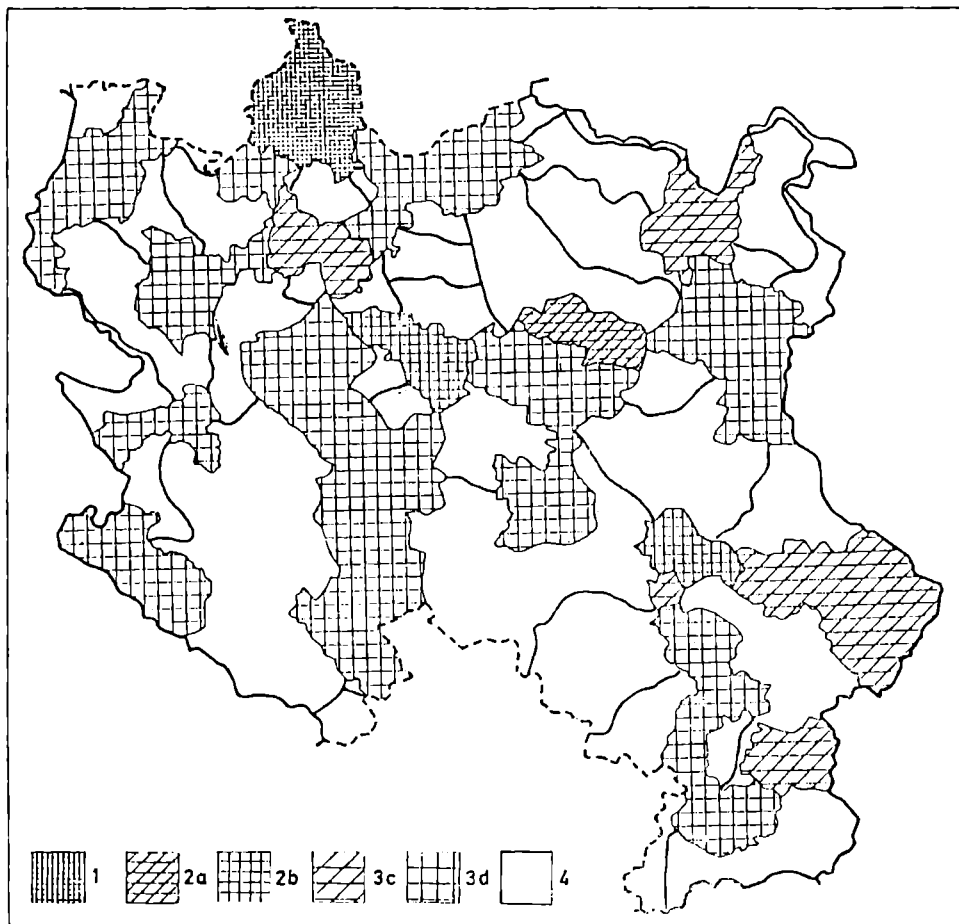
1. урбани тип; 2. мешовити тип: а) специјализовани — секундарне делатности, б) развијене секундарне и терцијарне са кварталним делатностима; 3. аграрни тип

Fig. 2. — Serbie centrale — Types de communes selon la structure des activités en 1961. (14)

1. type urbain; 2. type mixte: a) spécialisé — activités secondaires, b) activités secondaires et tertiaires-quaternaires développées; 3. type rural

Тадашња мрежа градова је деловала као систем центара развоја, са релативно значајном концентрацијом становништва и делатности у њима, са подстицајним деловањем на развој непољопривредних делатности у околном ванградском — руралном простору и на трансформацију његове просторно-функцијске и економско-демографске структуре. Тако је на кра-

ју посматраног периода (1981. година), у овом скупу од 52 града у то време живело 44% од укупног становништва средишње Србије, 56% од укупног активног становништва у сектору секундарних делатности и 68 — 78% у секторима терцијарних и кварталних делатности (таб. 2).

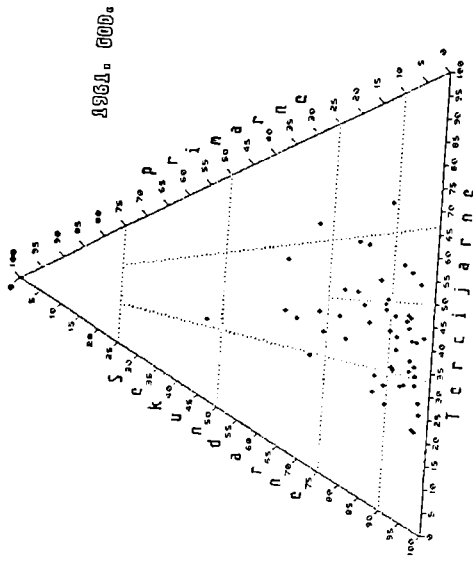

Ск. 3. — Средишња Србија — Типови општина према структури делатности у 1981. години (14)

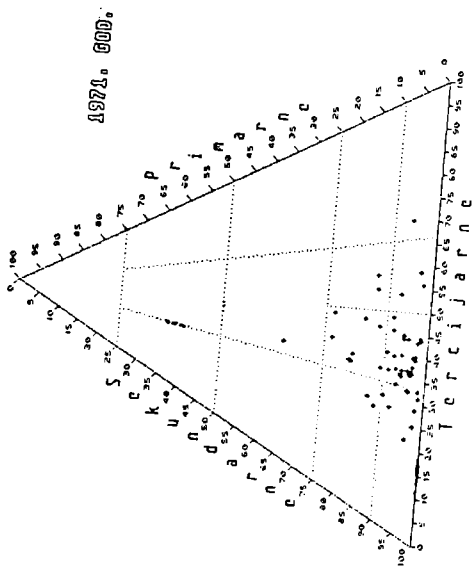
1. урбани тип; 2. урбанизовани тип: а) специјализовани — секундарне делатности, б) развијене секундарне и терцијарне са кварталним делатностима; 3. мешовити тип: ц) специјализовани — секундарне делатности, д) развијене секундарне и терцијарне са кварталним делатностима; 4. аграрни тип

Fig. 3. — Serbie centrale — Types de communes selon la structure des activités en 1981. (14)

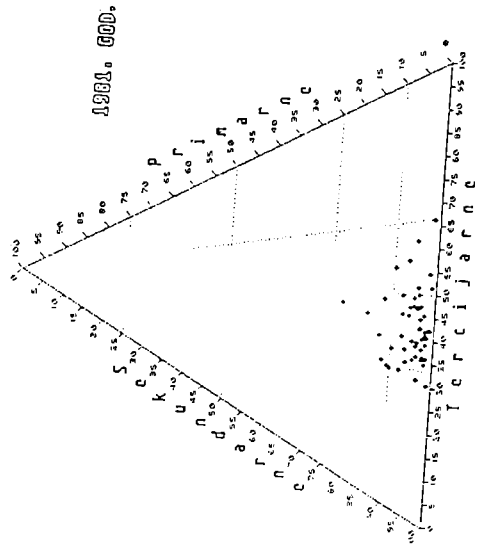
1. type urbain; 2. type urbanisé: a) spécialisé — activités secondaires, b) activités secondaires et tertiaires-quaternaires développées; 3. type mixte: c) spécialisé — activités secondaires, d) activités secondaires et tertiaires-quaternaires développées; 4. type rural

1961. 000.

1971. 000.

1981. 000.

Ск. 4. — Средишња Србија — Типови центара према структури делатности у 1961., 1971. и 1981. години (14; 5)

Fig. 4. — Serbie centrale — Types de centres (villes) suivant la structure des activités en 1961, 1971 et 1981. (14, 5)

У то време је већ био достигнут знатно виши степен развијености мреже градова. Поред Београда, града са близу 1 100 000 становника, и Ниша са нешто више од 160 000 становника, значајно место у мрежи насеља су добили градови са 50 — 100 000 становника (7 градова), као и градови са 30 — 50 000 становника (9 градова).

Фазе и правилности у развоју центара

У ширењу мреже центара (већ постојећих градова и прерастања малих центара урбанизованог или мешовитог типа у градове), у формирању мреже градова, центара развоја, у периоду 1961—1981. година испољено је неколико општих тенденција и правилности. Издвајају се две фазе у развоју мреже центара⁴):

— *прва фаза* (1961—1971. година) — стварање и развој јаких нуклеуса секундарних делатности у градовима и

— *друга фаза* (1971—1981. година) — конвергирање развоја функцијске структуре градова ка одређеној — граничној, равнотежној структури делатности.

Фаза I — Стварање јаких нуклеуса секундарних делатности

Најзначајније карактеристике ове фазе у развоју мреже центара, која се одвијала у периоду 1961—1971. година, биле су:

— јаке промене у структури делатности градова,

— јак темпо пораста становништва у градовима (ск. 5 и 7)⁵).

Главни фактор развоја у читавом скупу центара било је јачање постојећих или стварање нових нуклеуса секундарних делатности, у првом реду индустрије. Изузев у Београду, у свим другим величинским категоријама центара, развој секундарних делатности је био основни фактор (пол) њиховог развоја (таб. 4). Наиме, у укупном порасту активног становништва, учешће пораста активног становништва секундарних делатности је било веће од 51%, а у групи врло малих центара било је, чак, 64—66%. Улога терцијарног и кварталног сектора у развоју градова била је у овом периоду осетно слабија, а њихов међусобни однос је био приближно једнак.

Другим речима, у овој фази су *секундарне делатности* биле *главни*, а терцијарне и кварталне су биле споредни *фактор развоја* највећег броја центара (градова) средишње Србије. Односно, у овим градовима индустрија је у овом периоду била главни фактор пораста и концентрације становништва и активности у њима и измена њихове функцијске структуре.

Једини изузетак у овој фази је био Београд. Овде су ова три сектора имала приближно уједначену улогу у развоју његове функцијске структуре. Стога је дошло и до споријег темпа развоја Београда, него што је то био темпо структурних и популацијских промена у другим градовима средишње Србије.

⁴) Издвајање фаза у развоју градова је извршено на основу временских пресека за које се располагало потребним подацима (15).

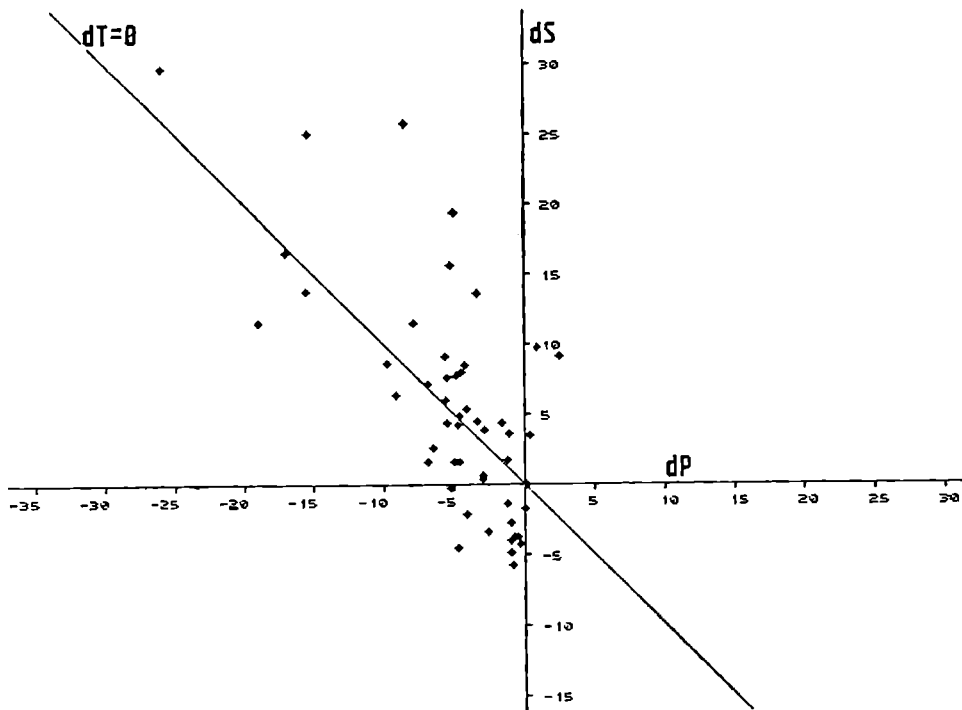
⁵) Развој града у овом раду је посматран кроз два процеса; кроз повећање броја становника и промене у функцијској структури, односно структури делатности у граду.

**Фаза II — Стварање равнотежне структуре делатности
(функцијске структуре) у градовима**

Битне карактеристике развоја посматраног скупа центара у другом периоду (1971—1981. година) биле су:

— успоравање темпа структурних промена код једног дела центара, а појачавање код друге групе градова,

— успоравање темпа пораста становништва код градова свих величинских група (ск. 6, 8, 9 и 10).

Ск. 5. — Средишња Србија — Смер и интензитет промене структуре делатности у центрима у периоду 1961—1971. година (3)

Промене учешћа (у процентним поенима) активног становништва у примарним (dP), секундарним (dS) и терцијарним са кварталним (dT) делатностима у укупном активном становништву

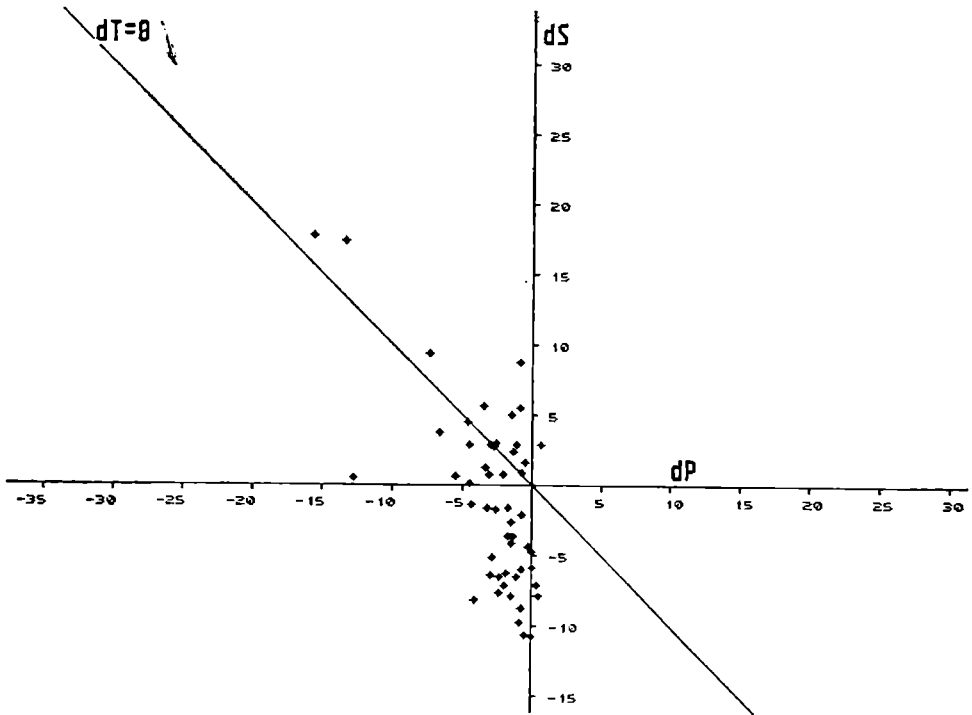
Fig. 5. — Serbie centrale — Tendence et intensité des changements dans la structure des activités des villes au cours de la période 1961—1971. (3)

Changements de pourcentage de la population active dans les activités primaires (dP), secondaires (dS) et tertiaires-quaternaires (dT) de l'ensemble de la population active

Уствари, у овом периоду је осетно смањена улога секундарних делатности, посебно индустрије у развоју градова, мада је она и даље остала доминантни фактор развоја малих и средњих градова (30 — 50 000 становника). Дошло је до знатног развоја *терцијарних делатности*. Оне су постале *главни фактор* у развоју функцијске структуре и Београда и Ниша; поред тога, знатно је порасло њихово учешће у структури и улога у развоју већине других градова средишње Србије.

Постојање друге фазе у развоју мреже центара средишње Србије, односно — значајно успоравање темпа пораста становништва у далеко највећем броју градова на овој територији, може се у појединачним случајевима објаснити деловањем једног или више узрока:

- малом поларизационом снагом новоизграђене индустрије,
- поступним слабљењем поларизационих развојних својстава раније оформљених нуклеуса индустрије,

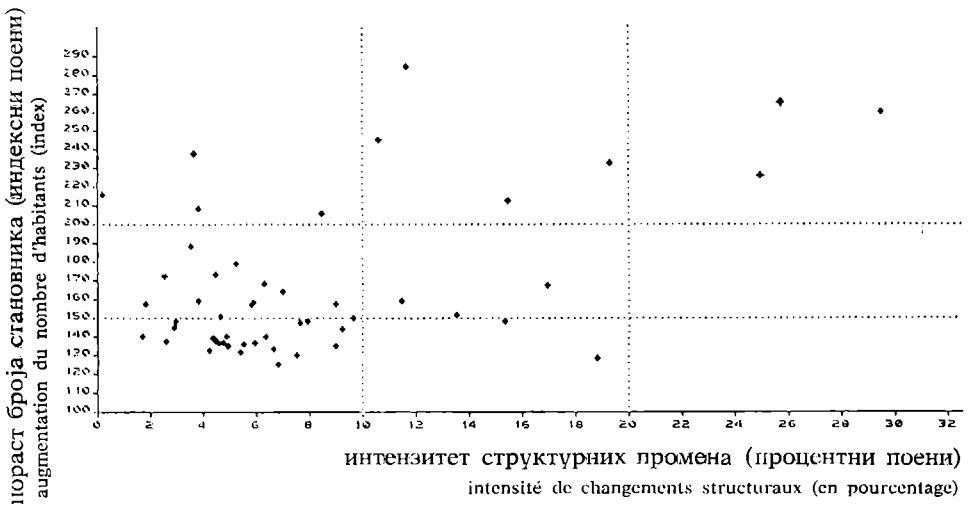

Ск. 6. — Средишња Србија — Смер и интензитет промене структуре делатности у центрима у периоду 1971—1981. година (3)

Промене учешћа (у процентним поенима) активног становништва у примарним (dP), секундарним (dS) и терцијарним са кварталним (dT) делатностима у укупном активном становништву

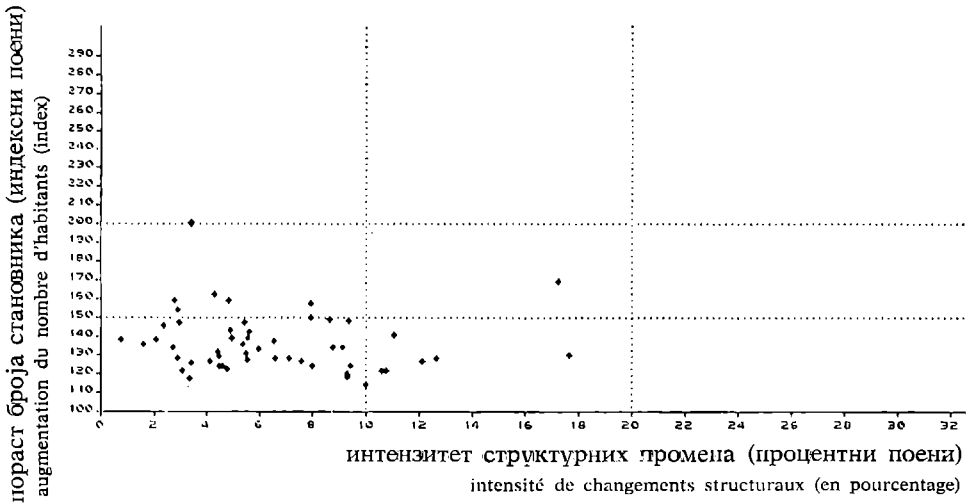
Fig. 6. — Serbie centrale — Tendence et intensité des changements dans la structure des activités des villes au cours de la période 1971—1981. (3)

Changements de pourcentage de la population active dans les activités primaires (dP), secondaires (dS) et tertiaires-quaternaires (dT) de l'ensemble de la population active

Ск. 7. — Средишња Србија — Развој центара у периоду 1961—1971. година (3)

Fig. 7. — Serbie centrale — Développement des villes dans la période 1961—1971. (3)

Ск. 8. — Средишња Србија — Развој центара у периоду 1971—1981. година (3)

Fig. 8. — Serbie centrale — Développement des villes dans la période 1971—1981. (3)

— подстакнут је убрзанији развој сектора терцијалних и кварталних делатности, које по правилу имају слабију поларизациону развојну снагу и

— преношењем јачег подстицајног деловања градова на развој околних сеоских насеља.

Посебно треба истаћи, да је у развоју мреже центара у овом периоду испољена једна врло значајна правилност. Наиме, иако се развој функцијске структуре центара у читавом 20-годишњем периоду одвијао на изглед врло разнолико, како у погледу смера, тако и у погледу интензитета промена у структури делатности (ск. 5, 6 и 10), *развој функцијске структуре у појединим градовима средишње Србије је био конвергентан и тежио је одређеној граничној структури (ск. 4). Оваква структура названа је граничном или равнотежном функцијском структуром града*⁶⁾.

Карактеристике и стварање граничне (равнотежне) функцијске структуре града

Карактеристике ове равнотежне (или граничне) функцијске структуре града, остварене у досадашњим друштвено-економским условима за развој, на постојећем нивоу развијености средишње Србије, се могу исказати на следећи начин:

— врло је ниско учешће примарних у укупној структури делатности (мање је од 10% у укупном активном становништву),

— учешће активних у секундарном сектору је нешто веће од суме активних у терцијарном и кварталном сектору делатности; овај однос се креће у интервалу 2:1 — 1:1.

Овакву равнотежну структуру су до 1981. године остварила 35 од посматрана 52 града, а још 12 других се у то време налазило у близини ове граничне структуре, са израженом тенденцијом да то остваре у врло кратком наредном периоду.

Ова тенденција конвергентног развоја центара са мање развијеном или специјализованом структуром делатности (индустријских центара или градова са слабо развијеном производном основом) је у протеклом периоду остваривана:

— одржавањем уравнотеженог односа између секундарних и терцијерно-кварталних делатности, успостављеног још од фазе насеља мешовитог типа, или

— развојем терцијарних и кварталних делатности у индустријским и рударским центрима или

— развојем индустрије у градовима, који су до тада имали улогу трговачко-занатских, културних и управних центара (ск. 4, 5 и 6).

ДЕЛОВАЊЕ ГРАДОВА И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА РАЗВОЈ МРЕЖЕ НАСЕЉА

У систему двосмерних веза, град се, због својих својстава географског пола развоја, испољава као покретачка снага и носилац веза и развоја у мрежи насеља. Другим речима, град се испољава као фактор развоја околних насеља, њихове друштвено-економске, функцијске и техничке структуре, као и коришћења простора у својој околини.

⁶⁾ Постојање равнотежне функцијске структуре града и њени параметри могу наћи значајну примену у урбаном и просторном планирању.

Видови деловања градова на околна насеља

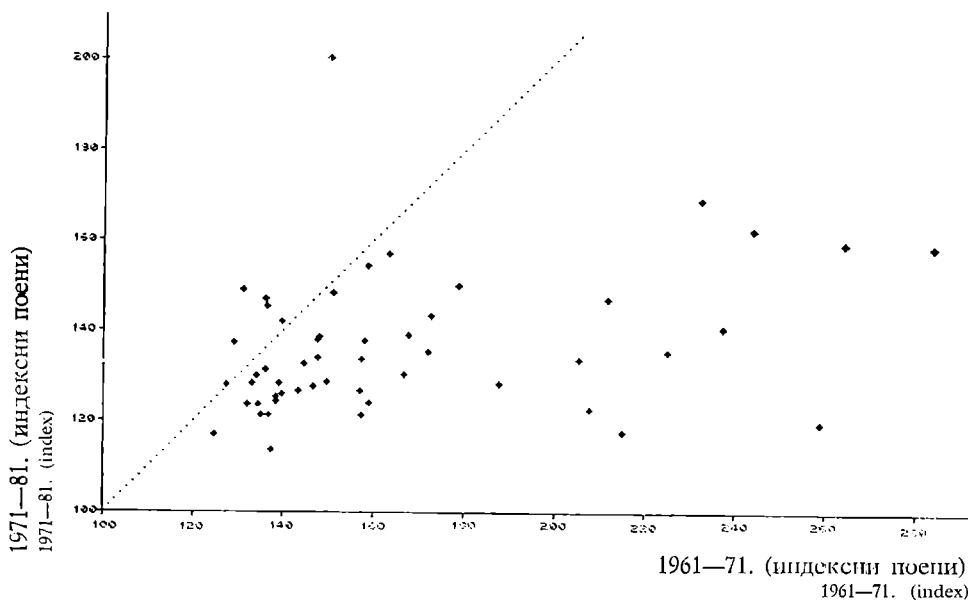
Деловање града као фактора развоја околног геопростора се испољава у више видова и то кроз (7, 18; 12, 34—36):

— привлачење радне снаге, становништва, сировина, средстава из околног простора,

— подстицај развоја дневних миграција радне снаге и бројних других корисника разноврсних услуга ка граду, које он пружа околном простору,

— пресељавање из града или стварање нових производних погона у околним насељима, односно — подстицање стварања и развоја секундарних полова производње, услуга, рада, веза и развоја у мрежи околних насеља.

Сви ови видови поларизационог деловања градова су утврђени у досадашњем развоју мреже насеља на територији средишње Србије. Значај и просторни домет првог вида деловања града је илустрован на скицама редистрибуције становништва (укупног и активног у појединим секторима делатности), као и преко зона концентрације и депопулације становништва, насталих као последица поларизационог деловања градова у околном руралном геопростору средишње Србије (ск. 10 и 11). Зоне дугорочније тенденције гушћег насељавања су се, углавном, везивале за Подунавље, Посавину, Поморавље и делове Шумадије, при чему је тежиште било на београдском подручју (ск. 11 и 12; 4, ск. 7).

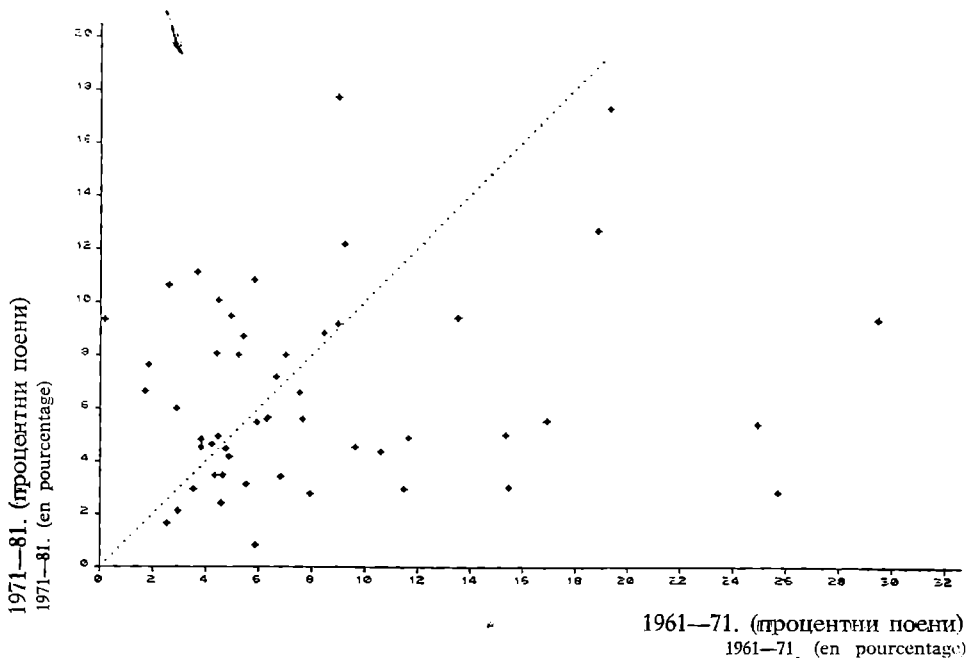
Ск. 9. — Средишња Србија — Односи између интензитета пораста становништва у центрима у периодима 1961—1971. и 1971—1981. година

Fig. 9. — Serbie centrale — Rapports dans l'intensité de l'accroissement de la population dans les villes au cours des périodes 1961—1971 et 1971—1981.

Градови средишње Србије су се, у овом 20-то годишњем периоду, испољавали и као врло значајни центри рада за становништво из околних насеља. Број дневних миграната је, по правилу, зависио од величине и функцијске структуре града. Њихово учешће у укупном броју запослених у градовима средишње Србије се кретало почетком 1981. године, углавном, у распону 10—40%.

Дневне миграције радника су у то време биле јако изражене ка градовима већим од 50 000 становника (4 200 — 20 000 радника), као и ка Београду (59 000) и Нишу (око 25 000 дневних миграната у 1981. години). У структури запослених у градовима између 50 — 100 000 становника, дневни мигранти из околних насеља су у то време учествовали са 20—40% (таб. 6).

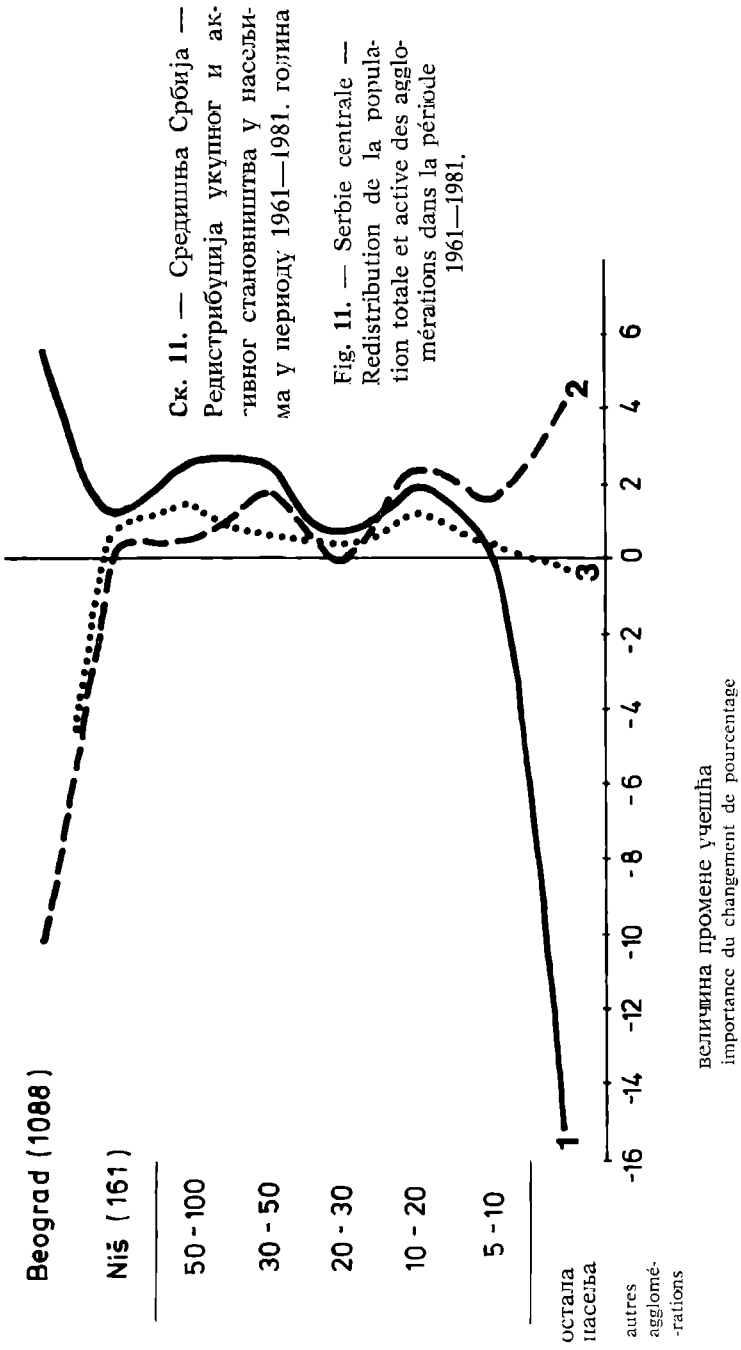
Јаке дневне миграције радника су биле испољене и у неким малим градовима (10 — 20 000 становника). У Лозници (9 400 миграната) и Трстенику (6 050 миграната у 1981. години) учешће дневних миграната у укупном броју запослених у ова два града је износило 53—57%.

Ск. 10. — Средишња Србија — Односи између величине промене структуре делатности у центрима у периодима 1961—1971. и 1971—1981. година

Fig. 10. — Serbie centrale — Rapports dans l'intensité du changement de la structure des activités des villes au cours des périodes 1961—1971 et 1971—1981.

И трећи вид развојног деловања градова био је испољен на територији средишње Србије. Нови погони у околним или удаљенијим насељима (нпр.: у сировинским подручјима и у просторима заосталим у развоју) најчешће су настајали подстицајним деловањем и акцијама, које су своје корене имале у градовима већим од 40 — 50 000 становника, а поготову у Београду, Нишу и Крагујевцу.

Ск. 11. — Средишња Србија — Редистрибуција укупног и активног становништва у насељима у периоду 1961—1981. година

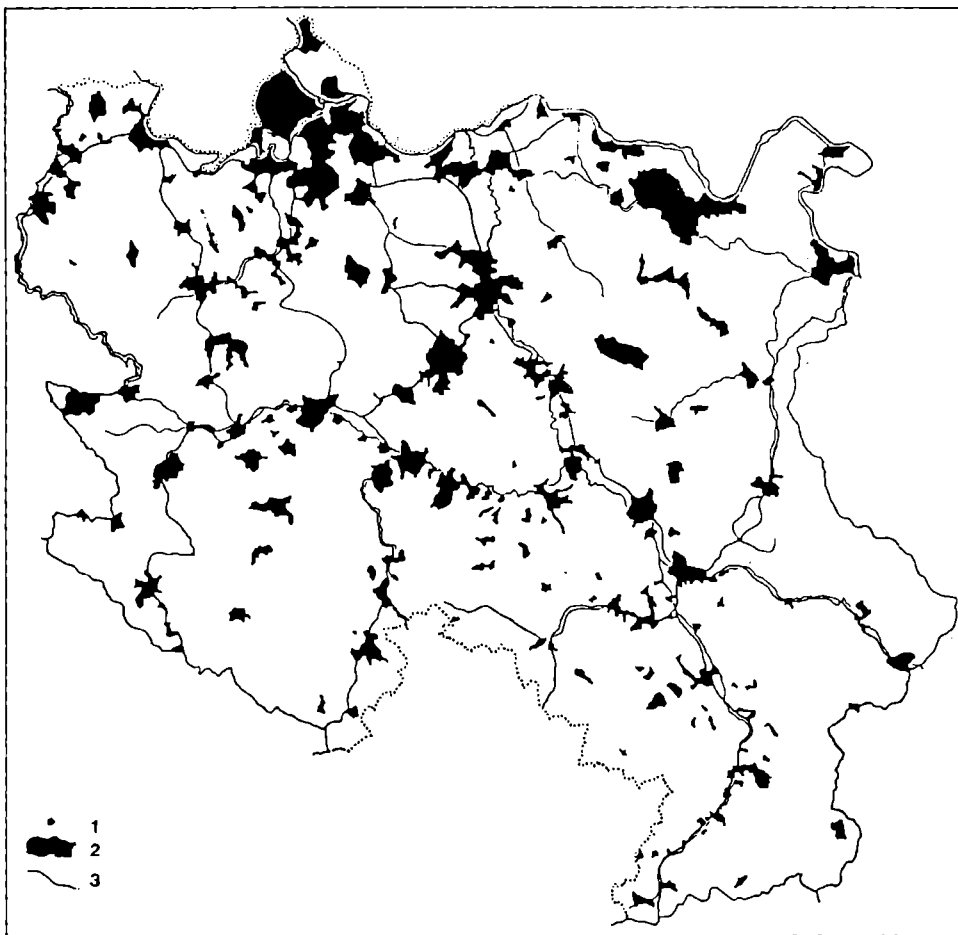
Fig. 11. — Serbie centrale — Redistribution de la population totale et active des agglomérations dans la période 1961—1981.

Градони величине (у 000 становника) у 1981. год. villes de grandeur (en 000 d'habitants) en 1981

Као докази за последња два вида развојног деловања градова, могу послужити следећи подаци (таб. 1 и 2, ск. 11):

— учешће активног становништва секундарних делатности, које живи у ванградским просторима, у укупном активном становништву средишње Србије износило је 1981. године 44,1% и

— осетно се повећало у односу на 1961. годину (за 4,1 процентни поен).

Ск. 12. — Средишња Србија — Зоне и локалитети са порастом броја становника у периоду 1971—1981. година

1. локалитети са порастом становништва; 2. зоне са порастом становништва; 3. саобраћајна мрежа

Fig. 12. — Serbie centrale — Zones et localités à l'accroissement de leur population au cours de la période 1971—1981.

1. sites à l'accroissement de la population; 2. zones à l'accroissement de la population; 3. réseau de voies de communication

Остварени ефекти развојног деловања центара у мрежи насеља

У периоду између 1961—1981. године су остварене значајне промене у мрежи насеља на територији средишње Србије; и то у првом реду због развоја самих центара (градова) и њиховог поларизационог деловања у мрежи околних претежно руралних насеља. Крајњи резултат оваквог њиховог развојног деловања у овом 20-то годишњем периоду је био:

— створен је знатно већи број градова, односно гушћа мрежа градова, центара, са осетно развијенијим нуклеусима гранских полова развоја у њиховој функцијској структури и

— око знатног броја средњих, већих и великих градова развиле су се приградске зоне насеља са битно измењеном функцијском и економско-демографском структуром становништва.

Укупни ефекти у мрежи насеља средишње Србије, остварени под утицајем градова до 1981. године, су били врло значајни. У делу мреже насеља средишње Србије, који се састојао од градова и приградских неруралних насеља (мешовитог, урбанизованог и урбаног типа), са израженом тенденцијом осетнијег пораста становништва у последњих 10 година (1971—1981. година), живело је почетком 1981. године 2 880 300 становника или 50,6% од укупног становништва средишње Србије. Од тога, у самим градовима је живело 86%, а у оваквим приградским насељима неруралног карактера, са израженим досељавањем становништва — 14%.

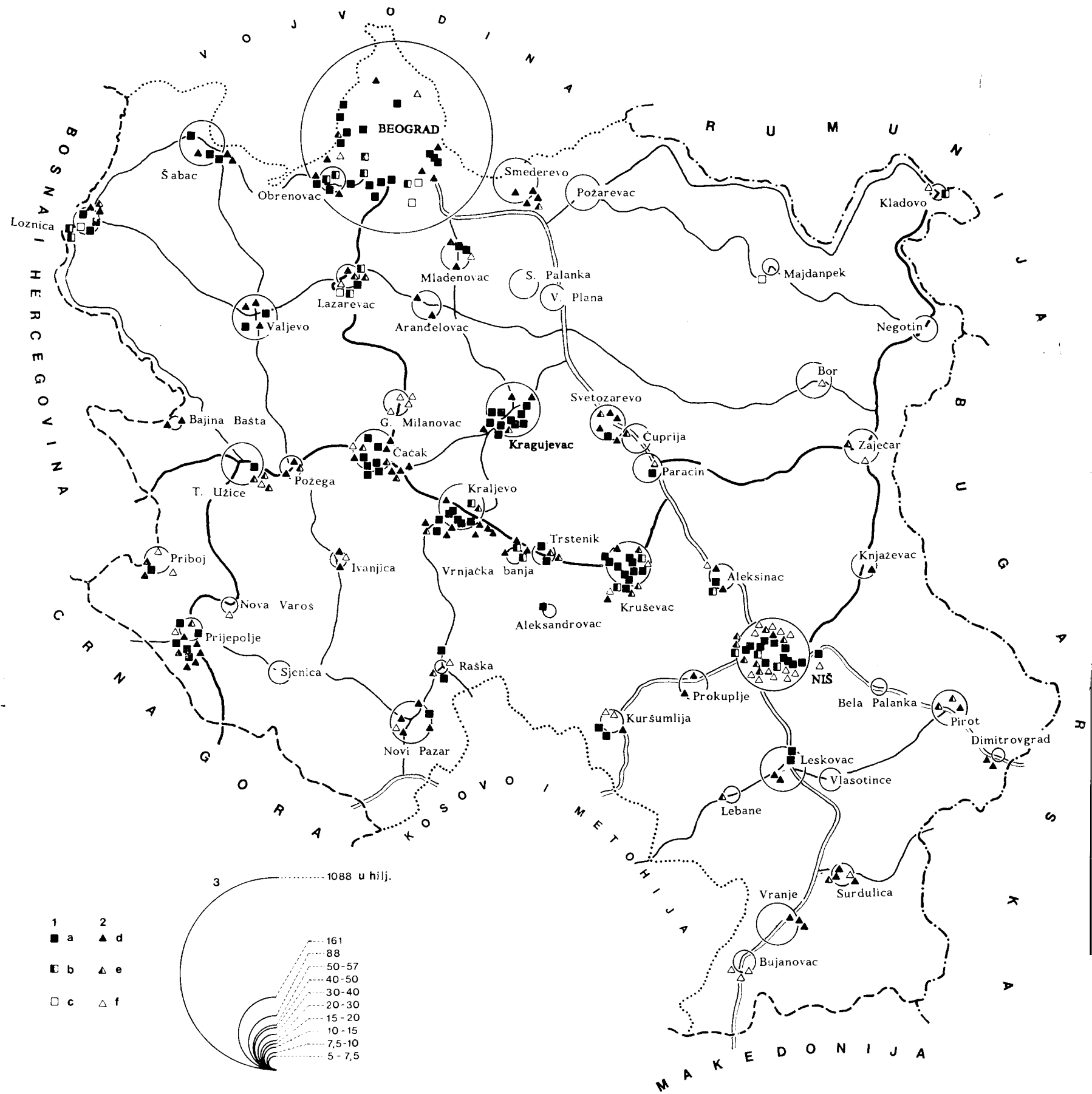
Процес трансформације постојећих приградских насеља је најдаље био одмакао и најшире је био распрострањен око Београда, затим Ниша и Крагујевца, као и око неколико градова средње величине у долини Западне Мораве (око Крушевца, Краљева и Чачка). Око ових градова су у то време (1981. година) биле оформљене више или мање широке зоне састављене од урбанизованих насеља. Развио се нови тип заједница насеља — урбана регија (8, 149—165), тј. град са околним урбанизованим насељима, која су са њим повезана бројним, разноврсним и снажним везама.

Формирање зона урбанизованих и мешовитих насеља се већ око 1981. године све јасније и шире испољавало и у околини још извесног броја градова, од којих су неки у то време били мањи од 20 000 становника.

Процес развојног деловања градова на околна насеља у средишњој Србији је до 1981. године већ био далеко одмакао. Наиме, само 16 од 52 града су у то време били окружени скоро искључиво пољопривредним насељима; у околини 11 од ових 16 градова није још увек био подстакнут процес досељавања становништва из других ближих или удаљенијих насеља средишње Србије.

Као последица таквих процеса, у геопростору средишње Србије су се испојили системи оформљених урбаних регија или оних које ће се оформити у блиској будућности. У просторној структури средишње Србије све се јасније и шире испољавају осовине развоја, као нови и све значајнији елемент у просторно-функцијској организацији њене мреже насеља.

Основни центар развоја у мрежи насеља средишње Србије је Београд. Око њега се развила широка зона насеља неруралног типа. Нека од њих су већ урасла у континуелно изграђено ткиво, а друга су, иако просторно издвојена, у време пописа становништва већ била укључена у подручје града. У осталим неруралним насељима око Београда је 1981. године жи-

Ск. 13. — Средишња Србија — Остварене промене у структури делатности приградских насеља до 1981. године и тенденције њихових популацијских промена у периоду 1971—1981. година

1 урбанизована приградска насеља: а) са порастом броја становника, б) са стагнацијом, ц) опадањем броја становника; 2. приградска насеља мешовитог типа: д) са порастом броја становника, е) са стагнацијом, ф) опадањем броја становника; 3. величина града (број становника) у 1981. години

Fig. 13. — Serbie centrale — Changements dans la structure des activités de agglomérations suburbaines des villes jusqu'en 1981 et tendances des changements dans leur population totale au cours de la période 1971—1981.

1. agglomération suburbaine urbanisée: a) en accroissement du nombre d'habitants, b) en stagnation, c) en décroissement du nombre d'habitants; 2. agglomération suburbaine du type mixte: d) en accroissement du nombre d'habitants, e) en stagnation, f) en décroissement du nombre d'habitants; 3. grandeur de la ville (nombre d'habitants) en 1981.

вело око 115 000 становника, или 9,5% укупног становништва урбане регије Београд — 1 202 000 становника⁷⁾). Ова насеља данас имају врло сложену и разноврсну функцијску структуру и улогу у оквиру ове регије. Нека од њих имају већ врло развијен нуклеус привредних делатности (индустрија, складиштење, снабдевање осталих насеља, саобраћај, итд.), у неким од њих се налазе истраживачки центри, па самим тим имају и улогу центара рада, а знатан број од ових насеља представљају претежно стамбена насеља за запослене у другим насељима ове урбане регије.

У организацији мреже насеља средишње Србије велики значај данас имају две осовине развоја. Једна је у долини јужне Мораве, чији је главни центар Ниш, са бројним неруралним насељима у својој регији, а друга — у долини Западне Мораве чију окосницу сачињавају урбане регије градова средње величине (Крушевац, Краљево и Чачак).

У долинама Велике Мораве и Тимока, просторима у којима се налазе бројни и врло значајни геопотенцијали за стварање гушће мреже већих градова, ниво развијености мреже центара и осовина развоја у 1981. години је у великој мери заостајао за достигнутим нивоима и оствареним развојним ефектима градова и осовина у долинама Јужне и Западне Мораве. Самим тим, у појасу око Дунава низводно од Београда до 1981. године врло мало су били активирани изузетни геопотенцијали овог простора, а елементи магистралне осовине развоја међународног значаја нису били видљивије испољени.

Укратко речено, испољени просторни ефекти развојног деловања градова у мрежи насеља средишње Србије у 20-то годишњем периоду, између 1961—1981. године, били су врло велики. Њихов утицај на трансформацију ранијег руралног простора био је врло снажан. Док је на почетку овог периода доминирао рурални простор (ск. 2), на крају посматраног периода (1981. година), знатне делове територије средишње Србије покривале су општине са развијенијом просторно-функцијском структуром (ск. 3). У то време је, поред високо урбанизоване заједнице градских општина Београда, 39 других општина било урбанизованог или мешовитог типа. Поступно се све више повећавала и ширила мрежа урбаних центара. Ови центри су се испољавали као више или мање значајан фактор у привлачењу становништва из руралних простора, у њиховој депопулацији, у развоју приградских насеља (ск. 12 и 13; 4, ск. 7).

Са новијом оријентацијом на стварање великих привредних зона у приобаљу Дунава (Београд, Панчево, при ушћу Велике Мораве) и Саве (Шабач), са јачањем интеграционих веза између градова средишње Србије и Војводине, добиће се нови значајни подстицаји за брже и пуније активирање геопотенцијала и за шире деловање Београда и Панчева, за развој и јачање улоге градова у зони око ушћа Велике Мораве у Дунав (Смедеревево, Ковин, Пожаревац, Костолац) и у источној Србији (Зајечар, Бор, Неготин, Прахово).

⁷⁾ Видети таб. 7.

Стадијуми у развоју градова и насеља приградских зона у послератном периоду

У делу мреже насеља око градова средишње Србије се налазе насеља различитих карактеристика и тенденција развоја у послератном периоду. Сва она се могу сврстати у четири основне групе:

- рурална насеља без битнијих промена у дотадашњој функцијској структури и у броју становника,
- рурална насеља, са израженим, знатним променама у функцијској структури и са смањењем броја становника,
- мешовита насеља, са израженим променама у функцијској структури и опадањем или порастом броја становника,
- урбанизована и урбана насеља, односно насеља са врло развијеном функцијском структуром и са порастом броја становника.

Ове групе насеља представљају, уствари, еволутивне стадијуме у трансформацији појединих иницијалних руралних насеља, кроз које су приградска насеља пролазила под поларизацијским или подстицајним деловањем градова. Развој приградских насеља се одвијао напореда са развојем града и са променама у виду и интензитету његовог поларизационог или подстицајног деловања. На основу таквих корелацијских веза издвојени су у послератном периоду стадијуми у развоју мреже насеља у околини градова средишње Србије. Ови стадијуми представљају истовремено и основе за постављање типова приградских зона, који се испољавају у посматраном временском пресеку. Поједини типови зона међу собом се разликују по типовима функцијских структура приградских насеља.

И поред мањег броја градова, код којих је уочено одступање од моделске шеме узајамно повезаног развоја градова и њихових приградских зона, на територији средишње Србије у послератном периоду су се јасно испољила 4 типа приградских зона. Ови типови представљају изразе 4 стадијума у развоју мреже насеља у околини градова. Између ових стадијума постоји следећи однос — прерастање нижих у више стадијуме развоја, односно — претварање нижих у више, развијеније типове приградских зона⁸⁾.

У посматраном периоду, 1961—1981. година, с обзиром да је истраживањем био обухваћен релативно кратак временски интервал, није могло бити уочено смењивање више стадијума развоја у приградским зонама око појединих градова средишње Србије. Разлоге треба тражити и у сложеној величинској и функцијској структури њене мреже градова, као и у правилностима — да се прерастање нижих у више еволутивне стадију-

⁸⁾ Печат сваком од ових стадијума дају насеља одређеног типа и смера тенденција у популационом развоју. Поред доминатног присуства у приградској зони таквих насеља, која су карактеристична за одређени стадијум развоја, у њој се могу наћи и насеља вишег или нижег степена развијености функцијске структуре. Проблем граница између појединих стадијума, а самим тим и критеријума за њихово издвајање, остаје за сада без прецизног решења. За потпуније решење овог проблема требало би наћи одговоре за: 1. границе интервала за величину града, за сваки стадијум у развоју; 2. величину радијуса приградске зоне, која зависи од скупа и интензитета веза између града и околних насеља, као и од средстава којима се те везе остварују; 3. удео насеља (по броју насеља и по броју становника) типа карактеристичног за одређени стадијум у свим насељима приградске зоне итд.

ме може остварити тек кад се достигну одређени прагови у развоју града (концентрација развојних делатности, функција, становништва, елемената техничке, израђене структуре).

Први стадијум у развоју града и његове приградске зоне

Карактеристике овог стадијума у развоју градова и околних сеоских насеља се изражавају кроз једноставну структуру мреже насеља у приградској зони, кроз одсуство или врло слабо изражени интензитет процеса деаграризације у њима. У овом стадијуму се:

— стварају полови развоја у градовима;

— поларизациони развојни ефекти су ограничени само на градове и испољавају се кроз веома снажну трансформацију структуре делатности и веома спор пораст или стагнацију броја становника у градовима и

— у околним сеоским насељима се не испољавају битне промене у структури делатности; нема јаче и шире израженог процеса деаграризације ни депопулације у околним насељима.

Наиме, у овом стадијуму се у граду поступно формира нуклеус индустрије, нуклеус пола развоја. Потребе за новом радном снагом се задовољавају, у првом реду, из резерви које постоје у самом граду, у његовој пољопривредној делатности.

Овај стадијум се завршава са исцрпљењем резерви радне снаге у граду, која је до тада била ангажована у његовој пољопривреди.

На територији средишње Србије, овај стадијум развоја града и његове приградске зоне у послератном периоду је био врло мало и спорадично испољен. Најбољи примери за овај стадијум су градови Велика Плана и Пожаревац, у ранијој фази свога развоја.

Далеко веће распрострањење овај стадијум је имао на територији Војводине, и то нарочито у периоду до 1961. године. Карактеристичан је био за градове са већим учешћем сектора примарних делатности. У њима је нуклеус пола развоја, односно индустрије, био неразвијен или слабо развијен (1, 156—158, 2).

Други стадијум у развоју града и његове приградске зоне

Најважније карактеристике овог стадијума развоја града и његове приградске зоне су:

— у граду, најчешће не већем од 20 000 становника, је већ остварена значајна релативна концентрација становништва и делатности и он има рашчлањену функцијску структуру,

— већина или сва насеља у приградској зони још увек имају неразвијену, слабо диверсификовану функцијску структуру; преовлађују аграрна насеља, са врло високим учешћем примарног сектора у структури делатности;

— врло је изражен процес трансформације структуре делатности у околним сеоским насељима (процес деаграризације);

— у њима је јаче или слабије изражена депопулација, уз појаву и јачање интензитета дневних миграција радне снаге усмерених ка граду.

На територији средишње Србије почетком 1981. године овај стадијум је био изражен у приградским зонама већине градова, који су у то време имали до 20 000 становника⁹⁾). Поред тога, у овом стадијуму развоја се 1981. године налазила и приградска зона Пожаревца, града који је у то време имао око 40 000 становника. Овај град је обављао и врши улогу центра регионалног значаја, са зоном која покрива 7 околних општина (Браничевски регион).

Трећи стадијум у развоју града и његове приградске зоне

Овај стадијум у развоју града и мреже насеља у његовој приградској зони карактерише:

- остварена је значајна концентрација становништва и делатности у граду; то је већ град средње величине;
- приградска насеља имају сложенију, односно развијенију функцијску структуру;
- испољене су знатне промене у популационој, функцијској и морфолошкој структури ових насеља;
- врло су снажне и распрострањене дневне миграције радне снаге.

Најбољи пример за овај стадијум развоја приградске зоне представљају оне, које су у 1981. години биле развијене око већине градова величине између 45 000 и 100 000 становника (таб. 7). У то време, овај стадијум је био најизразитије испољен око Краљева, Чачка и Крушевца (ск. 13). У овом стадијуму су се налазила насеља приградске зоне Београда непосредно после II светског рата — ск. 14¹⁰⁾.

Поред тога, на почетку овог стадијума развоја су се налазили и они градови са својим околним насељима, у којима се развој одвијао под деловањем велике индустријске зоне, изграђене у приградској зони, која је функцијски била везана за сам град (Смедерево, Титово Ужице и др.).

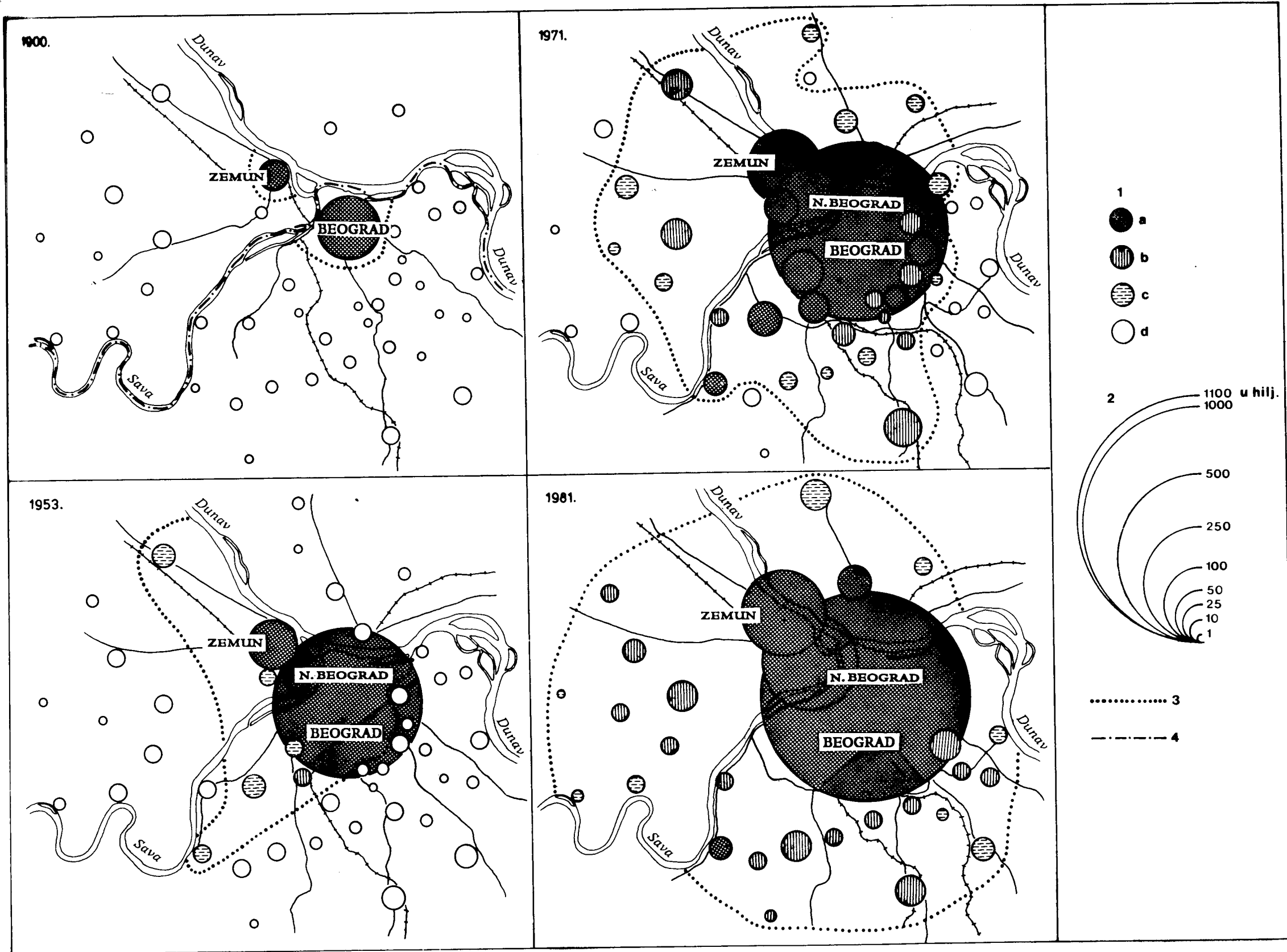
Четврти стадијум у развоју града и његове приградске зоне

Овај стадијум се испољава у приградској зони великих градова. У овим насељима су у пуној мери изражени ефекти снажног и дуготрајног дифузног деловања града на околни простор, подстакнути великом концентрацијом становништва, делатности, објеката на малом простору, али и тешкоћама и бројним дизекномијама у функционисању и развоју, карактеристичним за велике градове.

У 1981. години овај стадијум је најпотпуније био изражен на приградском подручју везаном за Београд, а у мањој мери и мање изразито и у насељима у приградској зони Ниша. На граници овог стадијума се у то време налазио и Крагујевац, са својом приградском зоном.

⁹⁾ По Моселеу-и М. Ј. градови мањи од 15 000 становника, посредством веза у запошљавању изазивају промене у околним насељима (13, преузето из рада Р. Стоке-а, 12, 35).

¹⁰⁾ Из критеријума, који се примењују за издвајање урбаних регија у САД и Канади, па и у Великој Британији, следеће — да је 50 000 становника у граду, језгру урбане регије, гранична величина концентрације становништва за распрострањену појаву урбанизованих насеља у његовој приградској зони (8, 158—160; 7, 20).

Ск. 14. — Београд и његова приградска зона у периоду 1900—1981. година

1. тип насеља према структури активног становништва: а) урбани, б) урбанизовани, ц) мешовити, д) аграрни тип; 2. величина насеља (број становника); 3. граница урбанизованог дела приградске зоне; 4. државна граница

Fig. 14. — Belgrade et sa zone suburbaine dans la période 1900—1981.

1. type d'agglomération suivant la structure de la population active: a) type urbain, b) type urbanisé, c) type mixte, d) type rural; 2. grandeur de l'agglomération (nombre d'habitants); 3. limite de la partie urbanisée de la banlieue; 4. frontière de l'Etat

Најважније карактеристике овог стадијума у развоју су:

- пространа урбана регија, чије језгро сачињава велики град;
- битно измењена приградска зона, у којој се налазе насеља различитих типова, са развијеном функцијском структуром (урбана, урбанизована и мешовита насеља);
- у највећем броју приградских насеља се већ испољава снажан пораст броја становника, заснован на све већем досељавању становништва и из ширег околног простора.

У овом стадијуму развитка приградске зоне, функцијска структура насеља у њој је разноврсна. Тако су у околини Београда развијени следећи типови насеља:

- стамбена (Калуђерица, Борча и др.),
- индустријска (Железник, Падинска скела, Крњача и др.),
- центри за снабдевање и за остваривање дистрибутивне функције и језгра урбане регије, али и приградских и удаљенијих насеља, размештених на знатно ширем простору (Сурчин, Лештани, Врчин и др.),
- научно-истраживачки центри — Винча и др. (16, 133—116).

Узроци одступања развоја појединих градова и њихових приградских зона од моделске шеме

Најважнији узроци, који могу довести или су довели до одступања развоја појединих градова и њихових приградских насеља на територији средишње Србије од горе наведене моделске шеме узајамно повезаног и зависног развоја града и његове приградске зоне, су:

- однос између сопствених снага и спољних подстицаја, спољних фактора развоја града,
- карактеристике мреже иницијалних сеоских насеља (величина насеља, густина мреже насеља),
- наслеђена функцијска структура града,
- карактеристике појединих делатности, као полова развоја (развојна снага, ширина, дубина и дужина подстицајног деловања)¹¹).

Границе између појединих стадијума у еволуцији приградских зона око градова средишње Србије нису увек биле јасне, нити су могле бити прецизније бројчано утврђене. Поготову што се развој највећег броја градова одвијао под снажним спољним инвестиционим интервенцијама, усмереним у изградњу великих индустријских зона у приградским насељима, у активирање других геопотенцијала ширег просторног значаја (рудници угља, метала, термоелектране и сл.). Овакав развој, подстицањем спољних факторима, у великој мери и битно је утицао на убрзавање и измену до тада испољених тенденција и у развоју града и у развоју његове приградске зоне, на ширину и интензитет узајамних веза, на видове и ефекте поларизационог деловања града, као и на услове за прерастање из нижег у виши стадијум развоја приградске зоне.

То су били и разлози, због којих су се око неких малих градова, па и градова средње величине, у посматраном периоду развиле приградске зоне, карактеристичне за веће градове, веће концентрације делатности и

¹¹) Овај проблем није разматран у овом раду. Он захтева детаљнија истраживања, која знатним делом излазе изван оквира предмета географских истраживања.

сложеније структуре гранских полова развоја. Најбољи пример, за овакво одступање од моделске шеме стадијума у развоју приградских зона, представљао је развој следећих градова и њихових приградских насеља: Лозница, Трстеник, Обреновац, Лазаревац, Прибој, Пријепоље и сл.

На одступања од изложене моделске шеме имали су битног утицаја и иницијалне карактеристике наслеђене мреже сеоских насеља, посебно — њихова величина и густина мреже насеља. Наиме, при једнаким развојним деловањима градова сличних популацијских и функцијских карактеристика, промене у структури делатности великих или густо размештених сеоских насеља се спорије одвијају, а видљиви ефекти у њиховој укупној структури се касније испољавају него око градова, у чијој приградској зони се налазе мала и ређе размештена сеоска насеља. Тако се може објаснити, због чега је око неких градова средње величине у долини Велике Мораве (посебно око Смедерева, Пожаревца, затим око Светозарева—Бучрије—Параћина) и у источној Србији (око Бора и Зајечара) остварени ниво у трансформацији приградских насеља нижи него око других градова сличних величина и функцијске структуре.

Поред тога, у градовима у којима је знатно учешће аграрног сектора у њиховој функцијској структури, односно у којима се налазе значајне резерве радне снаге у пољопривреди, поготову ако се у њиховој околини налазе велика сеоска насеља, процес трансформације насеља у приградској зони касни у односу на процес концентрације становништва у граду. Пример за овакво одступање од моделске шеме пружа развој Пожаревца, града који је 1981. године имао око 40 000 становника, а околна насеља су имала обележја другог стадијума у развоју приградских зона.

ЗАКЉУЧАК

Проблему развоја градова и њиховог деловања на околна насеља, у географским истраживањима у нашој земљи до сада није посвећивана већа пажња. У овом раду је тежиште било стављено само на популацијски и функцијски аспект развоја градова и њиховог деловања на околна насеља.

У посматраном периоду (1961—1981. година), промене у мрежи градова и других насеља средишње Србије биле су врло интензивне и испољавале се на читавој њеној територији.

На почетку тог периода на овом простору је било само 30 градова, а њихов удео у укупном становништву средишње Србије је био врло низак (само 28,2%).

У наредних 20 година (до 1981. године), под утицајем својих или спољних развојних снага мрежа градова се веома проширила (на 52 града), а учешће њиховог становништва у укупном становништву средишње Србије се знатно повећао (на 43,5%).

У овом периоду је битно ојачала и улога ових центара (односно градова) као географских полова развоја. Њихово развојно деловање на околна насеља се испољавало кроз пресељавање у град, дневне миграције и подстицање развоја и промена у функцијској структури околних насеља. Ефекти остварених развојних утицаја градова у околним насељима су били врло велики и широко распрострањени. Око знатног броја градова су се развила више или мање бројна насеља неруралног типа. Учесће ста-

повништва градова и околних неруралних насеља, са тенденцијом осетног популационог раста, у укупном становништву средишње Србије достигло је 1981. године 50,6%.

Известан број резултата из овог истраживања има општини значај. Ту у првом реду треба истаћи неколико *п р а в и л н о с т и*, које се односе на развој градова и насеља у њиховој околини.

П р в о, испољене су доста јасне индикације — да на данашњем нивоу друштвено-економског и технолошког развоја, постоји граница ка којој тежи развој функцијске структуре градова. Ради се о граници, која се изражава усклађеним односом производних (непољопривредних) и непроизводних делатности. Оваква гранична структура названа је *равнотежном функцијском структуром града*.

Д р у г о, утицај градова на измене и развој околних насеља се одвијао и испољавао напоредо са развојем градова.

Т р е ћ е, у развоју мреже насеља у околини градова су издвојена *четири развојна стадијума*. У сваком од ових стадијума преовлађују насеља одређеног типа и степена развијености функцијске структуре, као и тенденција у развоју укупног броја становника. За већину проучаваних градова средишње Србије у овом периоду је уочена тенденција прерастања приградских зона из другог у трећи стадијум, а за Београд — у периоду од 1990. године је био испољен поступни развој од првог, најнижег, — до четвртог, највишег, стадијума, односно најсложенијег типа приградске зоне¹²).

Ч е т в р т о, први стадијум развоја се испољава код малих градова са високим учешћем пољопривреде у укупној структури делатности, односно — испољава се у градовима у којима постоје знатне резерве незапослене или недовољно запослене радне снаге. Насеља у оваквој приградској зони имају врло једноставну функцијску структуру. Све су то сеоска насеља.

П е т о, структура мреже насеља у другом стадијуму је сложенија. Језгро система насеља сачињава град величине до 20 000 становника, који има већ развијену структуру функција. У његовој функцијској структури могу осетно преовлађивати било производне непољопривредне било непроизводне делатности било да такав град има уравнотежену структуру функција. Мрежу насеља у приградској зони сачињавају насеља аграрног и мешовитог типа.

Ш е с т о, трећи стадијум карактерише осетно сложенија структура мреже насеља. У овом стадијуму систем насеља сачињавају град, као центар развоја, уравнотежене структуре функција, и урбанизована, мешовита и аграрна насеља у његовој приградској зони. Овај стадијум почиње да се јасно испољава, када градови у свом развоју достигну концентрацију од око 40 000 — 50 000 становника. Међутим, због специфичности услова за развој нуклеуса у неким градовима и њиховог деловања као полова развоја, овај стадијум се може испољити раније или касније.

С е д м о, четврти еволутивни стадијум јасније почиње да се испољава, када град осетно пређе границу од 100 000 становника. У приградској зони оваквог града се налазе и насеља урбаног типа, са развијеним нуклеусом производних и (или) непроизводних делатности. Оваква насеља се јављају као секундарни носиоци функција главног града и имају значајну

¹²) Видети ск. 14 у овом раду, као и ск. 5, 7, 9 у студији 6.

улогу у организацији производње, промета, услуга, живота и рада у систему насеља, кога сачињавају град и околна, приградска урбанизована, мешовита и аграрна насеља.

О с м о, у развоју градова средишње Србије и њихових приградских зона у периоду 1961—1981. година, уочен је и изванредан број одступања од овакве моделске шеме узајамног развоја града и његових приградских насеља. Узроци ових одступања су били:

— однос између сопствених снага и спољних подстицаја, фактора развоја града,

— карактеристике мреже иницијалних сеоских насеља,

— наслеђена функцијска структура града,

— карактеристике појединих делатности, као полова развоја у структури делатности града.

На крају, треба истаћи — да утврђене правилности у развоју града и његове приградске зоне (равнотежна структура града и њени параметри, стадијуми у узајамном развоју града и параметри појединих стадијума) могу наћи примену у урбаном планирању. Посебно, када се ради о:

— сагледавању тенденција даљег развоја функцијске структуре одређеног града,

— нормама за постављање његове будуће функцијске структуре,

— потреби диференцираног приступа у одређивању зоне истраживања и зоне планирања организације урбаног простора за градове различите величине и функцијске структуре.

Наиме, у овом последњем случају, те зоне треба дефинисати у функцији и интензивних веза града са околним насељима, али и у функцији домета интензивног поларизационог и подстицајног деловања града.

П Р И Л О З И — ANNEXES

ТАБЕЛЕ — TABLEAUX

Таб. 1. — Дистрибуција укупног и активног становништва појединих сектора делатности на територији средишње Србије у 1961. год.

Tab. 1. — Distribution de la population totale et active des différents secteurs d'activité sur le territoire de la Serbie centrale en 1961.

	активних становника у делатностима						дистрибуција активних становника у делатностима					
	укупно	примарним	секундарним	терцијарним	квартирним	дистрибуц. укупно	становниш.	примарним	секундарним	терцијарним	квартирним	
1 Србија — укупно	4 823 276	1 574 753	437 641	160 866	168 210	100	100	100	100	100	100	
01. центри	1 360 130	33 239	262 596	110 910	126 685	28,2	2,1	60,0	68,9	75,3	75,3	
02. остала насеља	3 463 146	1 541 514	175 045	49 956	41 525	71,8	97,9	40,0	31,1	24,7	24,7	
2 Центри ¹⁾ ²⁾ — укупно	1 360 130	33 239	262 596	110 910	126 685	100	100	100	100	100	100	
— од тога у центрима	657 362	9 426	125 807	68 610	80 334	48,3	28,4	47,9	61,9	63,4	63,4	
01. већим од 500 000 ст.	81 250	513	15 422	5 850	5 583	6,0	1,5	5,9	5,3	4,4	4,4	
02. 200 001—500 000 ст.	221 109	5 668	46 659	13 723	14 047	16,2	17,0	17,8	12,4	11,1	11,1	
03. 100 001—200 000 ст.	186 149	6 083	36 428	11 575	12 607	13,7	18,3	13,9	10,4	9,9	9,9	
04. 50 001—100 000 ст.	77 174	3 164	16 428	3 870	4 389	5,7	9,5	6,2	3,5	3,5	3,5	
05. 30 001—50 000 ст.	104 830	6 500	17 302	5 487	7 119	7,7	19,6	6,6	4,9	5,6	5,6	
06. 20 001—30 000 ст.	32 256	1 885	4 550	1 795	2 606	2,4	5,7	1,7	1,6	2,1	2,1	
07. 10 001—20 000 ст.												
08. 5 001—10 000 ст.												

¹⁾ Оваке је обухваћен скуп од 52 насеља, која су 1981. године спадала у категорију градова. С. обзиром да знатан број ових насеља (22) у 1961. години није могао бити сматран градом, то је за овај скуп од 52 насеља за 1961. годину употребљен термин центри.

²⁾ Посматрани су исти скупови градова (центра) у оквиру сваке групе. Групе су извојене према величинама (броју становника) центара у 1981. години.

Таб. 3. — Просечне величине и структуре градова (центара) одређених величинских група у 1961. и 1981. години

Tab. 3. — Taille moyenne et structure des villes (centres) des différents groupes en 1961 et 1981.

	Број градова (центара)	Просечна величина центра 1961	Структура просечног центра 1961. Учешће активног становништва сектора у укупном активном становништву			Структура просечног центра (града) у 1981. Учешће активног становништва сектора у укупном активном становништву			
			примарни	секундарни	терцијарни са квартарним	примарни	секундарни	терцијарни са квартарним	
Градови (центри) ¹⁾ - укуп.	52	26 157	6,2	49,2	44,6	47 660	2,7	44,7	52,6
01. већи од 500 000 ст.	1	657 362	3,3	44,3	52,4	1 087 915	1,2	33,1	65,7
02. 200 001—500 000 ст.	—	—	—	—	—	—	—	—	—
03. 100 001—200 00 ст.	1	81 250	1,9	56,3	41,8	161 376	0,9	47,9	51,2
04. 50 001—100 000 ст.	7	31 587	7,1	58,2	34,7	58 186	2,7	54,3	43,0
05. 30 001— 50 000 ст.	9	20 683	9,1	54,6	36,3	40 395	3,8	56,1	40,1
06. 20 001— 30 000 ст.	6	12 863	11,4	59,0	29,6	22 765	5,3	54,4	40,3
07. 10 001— 20 000 ст.	17	6 166	17,9	47,5	34,6	13 948	6,7	54,2	39,1
08. мањи од 10 000 ст.	11	2 932	17,4	42,0	40,6	7 679	5,5	55,6	38,9

¹⁾ Посматрани су исти скупови градова (центара) у оквиру сваке групе. Групе су извојене према величинама (броју становника) центара у 1981. години.

Таб. 4. — Развој центара (градова) средишње Србије у периоду 1961—1971. године

Таб. 4. — Développement des centres de la Serbie centrale dans la période 1961—1971. индекс промена (1961. = 100)

Групе центара (градова)	активно становништво у делатностима				учешће појединих делатности у порасту активног становништва (%)				индекс промена (1961. = 100)		
	укупно станов.	примарним	секундарним	терцијарним	квартирним	прираштај укупног станов.	активно станов.	примарне		секундарне	терцијарне
1. Србија — укупно	108,9	92,1	142,7	147,7	136,5	427 089	100	—	57,5	23,6	18,9
01. 52 центра — укупно	144,1	94,2	146,9	152,7	144,8	599 371	100	—	51,7	24,5	23,8
02. остала насеља	95,0	92,0	136,5	136,5	111,3	—172 282	—	—	—	—	—
2. Центри ¹⁾	136,8	81,9	126,8	143,1	132,7	241 732	100	—	37,7	33,0	29,3
01. већи од 500 000 ст.	157,1	171,9	164,2	156,7	198,4	46 404	100	1,9	51,9	17,4	28,8
03. 100 001—200 000 ст.	143,1	90,2	149,2	158,4	164,9	95 264	100	—	57,2	20,0	22,8
04. 50 001—100 000 ст.	148,7	100,3	166,2	170,0	152,1	90 714	100	—	62,2	20,9	16,9
05. 30 001—50 000 ст.	141,6	95,5	144,0	158,9	171,5	32 095	100	—	57,1	18,1	24,8
06. 20 001—30 000 ст.	161,6	97,5	195,9	183,5	162,2	64 539	100	—	64,8	17,9	17,3
07. 10 001—20 000 ст.	188,7	114,0	289,8	243,8	164,9	28 623	100	2,0	65,6	19,6	12,8
08. 5 001—10 000 ст.											

¹⁾ Посматрани су исти скупови градова (центра) у оквиру сваке групе. Групе су извојене према величинама (броју становника) центара у 1961. години.

Таб. 5. — Развој центара (градова) средишње Србије у периоду 1971—1981. године

Tab. 5. — Développement des centres de la Serbie centrale dans la période 1971—1981.

индекс промена
(1971. = 100)

Групе центара (градова)	активно становништво у делатностима				учешће појединих делатности у порасту активног становништва (%)						
	укупно станов.	примарним	секундарним	терцијарним	квартарним	укупно станов.	активно станов.	примарне	секундарне	терцијарне	квартарне
1. Србија — укупно	108,5	76,4	128,2	169,1	141,7	444 099	100	—	40,4	37,6	22,0
01. 52 центра — укупно	126,5	86,2	116,1	160,6	138,8	518 805	100	—	26,3	43,5	30,2
02. остала насеља	97,7	76,2	147,7	190,3	153,1	— 74 706					
2. Центри величине ¹⁾											
01. већи од 500 000 ст.	121,0	70,6	93,2	153,0	135,5	188 821	100	—	—	57,9	42,1
03. 100 001—200 000 ст.	126,4	59,5	116,1	167,3	144,9	33 722	100	—	26,8	40,6	32,6
04. 50 001—100 000 ст.	128,7	89,3	128,9	178,8	138,9	90 929	100	—	43,5	37,1	19,4
05. 30 001—50 000 ст.	131,3	88,6	134,1	156,2	142,5	86 694	100	—	51,8	27,7	20,5
06. 20 001—30 000 ст.	125,0	94,6	123,1	183,3	137,0	27 317	100	—	40,8	38,3	20,9
07. 10 001—20 000 ст.	140,0	98,5	147,9	186,5	150,5	67 735	100	—	52,7	28,3	19,0
08. 5 001—10 000 ст.	138,7	90,7	148,0	153,3	161,7	23 587	100	—	55,9	20,6	23,5

¹⁾ Посматрани су исти скупови градова (центра) у оквиру сваке групе. Групе су издвојене према величинама (броју становника) центара у 1981. години.

Таб. 6. — Значај дневних миграција у градовима средишње Србије у 1981. години

Tab. 6. — Importance des migrations journalières dans les villes de la Serbie centrale en 1981.

Величина града (број становника)	Број градова са учешћем дневних миграната у укупном запосленом становништву града (%)					укупно градова
	до 10%	10,1—20	20,1—30	30,1-40	више од 40%	
Градова (укупно)	1	11	19	16	5	52
Градова величине:						
01. већи од 1 000 000		1				1
02. 100 001—200 000			1			1
03. 50 001—100 000		1	3	3		7
04. 30 001— 50 000		6	1	2		9
05. 20 001— 30 000		1	3	2		6
06. 10 001— 20 000	1	1	6	5	4	17
07. 5 001— 10 000		1	5	4	1	11

Број градова са бројем дневних миграната

Градова величине	Број градова са бројем дневних миграната							укупно градова	
	до 1 000	1—2 000	2—3 000	3—5 000	5—10 000	10—20 000	20—30 000		више од 50 000
Укупно градова	5	15	10	10	8	1	2	1	52
01. већи од 1 000 000								1	1
02. 100 001—200 000							1		1
03. 50 001—100 000				2	4		1		7
04. 30 001— 50 000		1	1	5	1	1			9
05. 20 001— 30 000		1	2	2	1				6
06. 10 001— 20 000	2	6	6	1	2				17
07. 5 001— 10 000	3	7	1						11

Таб. 7. — Остварени нивои промена у приградским насељима¹⁾ око градова средишње Србије (до 1981. године)

Tab. 7. — Niveaux des changements dans les agglomérations suburbaines autour des villes de la Serbie centrale (jusqu'en 1981).

Величина прада у 1981. години (број становника)	Просечан број становника				Број градова око којих се налазе			
	Број градова	у граду	у неруралним околним насељима	у граду и неруралним околним насељима	у неруралним насељима (у %)	само сеоска насеља	сеоска и мешовита насеља	сеоска, мешовита и урбанизована насеља
1. више од 1 000 000 ст.	1	1 087 915	114 081	1 201 996	9,5			1
2. око 160 000 ст.	1	161 376	25 554	186 930	13,7			1
3. око 90 000 ст.	1	87 764	43 654	131 418	33,2			1
4. 50 001—60 000 ст.	6	53 257	13 108	66 365	19,8		1	5
5. 40 001—50 000 ст.	4	44 946	10 434	55 902	18,8		1	3
6. 30 001—40 000 ст.	5	36 756	2 120	38 876	5,5	3	1	1
7. 20 001—30 000 ст.	6	22 765	1 285	24 050	5,3	2	2	2
8. 15 001—20 000 ст.	8	16 823	5 309	22 132	24,0	3	1	4
9. 10 001—15 000 ст.	9	11 392	2 312	13 704	16,9	3	2	4
10. 5 001—10 000	11	7 679	1 521	9 200	16,5	5	4	2
укупно	52	2 478 306	40 1977	2 880 283	14,0	16	12	24

¹⁾ Узета су у обзир само околна насеља неруралног карактера (мешовите — урбане функцијске структуре) у којима је пораст становништва у последњих 10 година (1971—1981.) био већи од 10%. Издавање типова насеља је извршено по коригованом методу Н. Фејгеа (14; 5)

ЛИТЕРАТУРА

1. Veljković A.: *Mreže gradova u užoj Srbiji, Vojvodini i Kosmetu*; Specijalistički rad; Arhiva specijalističkih radova; Ekonomski fakultet; Beograd; 1968.
2. Veljković A.: *Mreža gradova u užoj Srbiji, Vojvodini i Kosovu*; Godišnjak 1969; Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje; Beograd; 1970.
3. Veljković A.: *Promene u mreži gradova — koncept, metod i rezultati proučavanja mreže gradova u SR Srbiji* — Geographica Slovenica, br. 1; Jugoslovenski simpozij o urbani geografiji; Ljubljana 1971.
4. Veljković A.: *Mreža gradova na području SR Srbije van pokrajina*; Studije za prostorni plan Republike, br. II-1; »Globalni model za usmeravanje procesa urbanizacije u SR Srbiji bez SAP«; Skupština SR Srbije, Republički sekretarijat za urbanizam, stambenu i komunalnu delatnost; Beograd; 1976.
5. Veljković A.: *Mreža gradova u Srbiji bez pokrajina — karakteristike i razvoj mreže gradova u posleratnom periodu, neke relacije koje mogu imati opštiji, teoretski značaj*; Simpozijum »Regionalno prostorno planiranje«, knj. 1; Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje; Beograd; 1977.
6. Veljković A.: *Industrija kao komponenta prostorno — funkcionalne strukture Beograda*; Horizonti urbanizma, knj. 16; Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje; Beograd; 1983.
7. Veljković A.: *Grad — pol razvoja u mreži naselja*; Saopštenja, br. 17; Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije; Beograd; 1986.
8. Vresk M.: *Osnove urbane geografije*; Školska knjiga; Zagreb; 1986.
9. Vrišer I.: *Urbana geografija*; Univerza E. Kardelja; Ljubljana; 1984.
10. Krstić B., Bojović B., David M., Veljković A. i dr.: *Populacioni razvoj gradova 1948 — 1971. godina* — karta 1:1500 000; »Planerski atlas prostornog uređenja Jugoslavije«; Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje; Beograd; 1974.
11. Krstić B., Bojović B., David M., Veljković A. i dr.: *Urbani centri — struktura aktivnog stanovništva* — karta 1:1500 000; »Planerski atlas prostornog uređenja Jugoslavije«; Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje; Beograd; 1974.
12. Cloke P.: *Key settlements in rural areas*; Methuen; London; 1979.
13. Moseley M. J.: *The impact of growth centres in rural regions: I — an analysis of spatial patterns in Brittany*; Regional studies, 7; 1973.
14. Fehre H.: *Die gemeindetypen nach der erwerbsstruktur der wohnbevölkerung — Raumforschung und Raumordnung, Heft 3*; 1961.
15. — *Popis stanovništva i stanova u 1961., 1971. i 1981. godini* — Savezni zavod za statistiku, Beograd.
16. Grupa autora — *Nacrt prostornog plana SR Srbije*; Republički sekretarijat za urbanizam, stambene i komunalne delatnosti SR Srbije; Beograd; 1982.

R é s u m é

ALEKSANDAR S. VELJKOVIĆ

LES VILLES — CENTRES DE DEVELOPPEMENT DU RESEAU D'AGGLOMERATION DE LA SERBIE CENTRALE

Une attention tant soit peu soutenue n'a pas été consacrée jusqu'à présent dans notre pays au problème du développement des villes et de leurs effets sur les agglomérations environnantes. La présente étude est centrée uniquement sur les aspects démographique et fonctionnel du développement des villes et de leur impact sur les agglomérations des environs.

Au cours de la période considérée (1961—1981), les changements qui se sont produits dans le réseau des villes et autres agglomérations de la Serbie centrale (territoire de la République de Serbie sans celui de la Voïvodine et du Kossovo avec la Métohie) ont été très intenses et se sont manifestés dans toute la région.

Au début de la période, cet espace ne comprenait que trente villes dont la part dans la population totale de la Serbie centrale était très faible (28,2% seulement).

Pendant les vingt années suivantes (jusqu'en 1981), sous l'influence des forces de développement endogènes ou exogènes des villes, leur réseau a connu une forte extension (leur nombre est passé à 52) et leur part dans la population totale de la Serbie centrale a considérablement progressé, atteignant même 43,5%.

Durant la même période, le rôle de ces centres (villes) comme pôles géographiques de développement s'est, lui aussi, très nettement renforcé. Ils ont influé sur le développement des agglomérations environnantes par le biais de l'exode rural, des migrations journalières et des incitations au développement de ces agglomérations et à la modification de leur structure fonctionnelle. Les effets de cette influence sont très grands et largement répandus. Des agglomérations, plus ou moins nombreuses de type non-rural, se sont développées autour d'un grand nombre de villes. La part de la population des villes et des agglomérations environnantes non rurales dans la population totale de la Serbie centrale atteignant 50,6% en 1981.

Certains résultats de ces recherches ont une signification générale. Il convient de relever avant tout, en l'occurrence, quelques règles ou lois qui concernent le développement des villes et des agglomérations des environs.

Premièrement, des éléments assez clairs indiquent qu'à l'actuel degré de développement socio-économique et technologique il existe une limite vers laquelle tend le développement de la structure fonctionnelle des villes. C'est celle du rapport harmonieux des activités productives (non agricoles) et des activités non productives. Cette structure marginale est appelée *structure fonctionnelle d'équilibre de la ville*.

Deuxièmement, l'influence des villes sur la modification et le développement des agglomérations environnantes s'est déroulée et manifestée parallèlement au développement des villes.

Troisièmement, on distingue dans le développement du réseau d'agglomérations dans les environs des villes *quatre stades de développement* (types de zones suburbaines) qui ont tendance à passer des types de structure inférieurs aux types supérieurs, plus complexes. Dans leur majorité, les villes de la Serbie centrale étudiées au cours de la période considérée, accusent une tendance à passer du deuxième au troisième stade. Dans le cas de Belgrade, on note depuis 1900 une transition graduelle du premier stade, le plus bas, au quatrième stade, le plus élevé, au type de zone suburbaine le plus complexe.)

Le développement des villes de la Serbie centrale et de leurs zones suburbaines pendant la période 1961—1981, fait apparaître aussi un certain nombre de dérogations à ce schéma-modèle de développement mutuel des villes et de leurs agglomérations suburbaines. Les causes de ces dérogations sont:

— le rapport entre les forces propres des villes et les incitations extérieures à leur développement, rapport dans lequel les facteurs exogènes du développement de la ville ont une importance et un rôle plus ou moins grands,

— les caractéristiques du réseau des agglomérations rurales initiales (taille des agglomérations, densité du réseau),

— la structure fonctionnelle héritée par la ville,

— les caractéristiques des différentes activités, en tant que pôles de développement (force de développement, ampleur, profondeur et durée de l'incitation).

Ces règles ou lois du développement de la ville et de sa zone suburbaine (la structure équilibrée de la ville et ses paramètres, les stades du développement et les paramètres des différents stades) peuvent trouver *une application dans la planification urbaine*.

1) Voir les figures 13 et 14 de la présente étude, ainsi que les figures 5, 7 et 9 de l'étude 6.